

GÜL VE KILIÇ

MOĞOL İSTİLASINDA MEVLÂNÂ
VE ETRAFINDAKİ DÜNYA

KEMAL RAMAZAN HAYKIRAN





© / otukennesriyat

YAYIN NU: 2218
KÜLTÜR SERİSİ: 1172

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-836-0

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: CB Matbaacılık

Baskı: Ötügen Neşriyat AŞ

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50
Sertifika Nu: 49269

İstanbul - 2025

Kitabın bütün yayın hakları Ötügen Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Kemal Ramazan Haykıran: 1979 yılında İzmir’de doğdu. İlk ve ortaöğretimini İzmir Çeşme’de tamamladıktan sonra 1998 yılında Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde eğitime başladı, buradan 2002 yılında mezun oldu. 2004-2007 arasında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda (Orta Çağ Tarihi) yüksek lisansını, 2007-2015 yılları arasında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda (Orta Çağ Tarihi) doktorasını tamladı. Moğollar, Orta Çağ Türk ve İslam tarihi, kültür tarihi üzerine çalışmaları olan yazar halen Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde olup “İslam Tarihi”, “Türk Kültür Tarihi”, “Selçuklu Tarihi”, “Düşünce Tarihi”, “Türk-İslam Devletleri Tarihi” gibi dersler vermeye devam etmektedir.

Yayımlanmış eserleri:

Moğollar Zamanında Yakın Doğu, Ötüken Neşriyat, 2022.

Suyu Aşan Kılıçlar -Osmanlı’nın Kuruluşu ve Rumeli’nin Fethinde Rol Oynayan Devlet Adamları-, Ötüken Neşriyat, 2022.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	11
GİRİŞ	13

BİRİNCİ BÖLÜM

XIII. YÜZYILDA ANADOLU	19
1. Genel Bakış	21
2. Sosyal Durum	26
3. Fikrî ve Kültürel Ortam	28

İKİNCİ BÖLÜM

MEVLÂNÂ' NIN, HAYATI VE DÜŞÜNCESİNE BİR BAKIŞ	31
1. Mevlânâ'yı Yetiştiren Belde: Belh	33
2. Mevlânâ'nın Babası Sultanu'l-Ulema Behaeddin Veled	35
3. Mevlânâ'nın Hayatına Bir Bakış	37
4. Düşünce Dünyası	40
5. Eserleri	44
<i>Mesnevî</i>	44
<i>Dîvân-ı Kebîr</i>	44
<i>Mektûbât</i>	44
<i>Mecâlis-i Seb'a</i>	45
<i>Fîhi mâ-fîh</i>	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOZKIRDAN GELEN YAZGI: MOĞOLLAR	47
1. Moğollara Bir Bakış	49
2. Moğolların İslam Dünyasına Yönelen Akınları: İlhanlılar	53
3. Moğollarda Dinî Anlayış	61

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOL İSTİLASI ALTINDA DİNÎ HAYAT	63
1. Moğollar Karşısında Hristiyan Dünya	69
2. Moğollar ve Süfîler	74

BEŞİNCİ BÖLÜM

MEVLÂNÂ'NIN ETRAFINDAKİ DÜNYA	81
1. Fahreddîn Irakî	83
2. Muhyiddîn-i Arabî	87
3. Necmeddîn-i Râzî	94
4. Ahî Evren ve Ahîler	100
5. Sadreddîn Konevî	125
6. Evhadüddîn-i Kirmânî	130

ALTINCI BÖLÜM

MOĞOLLAR ANADOLU'DA	135
---------------------------	-----

YEDİNCİ BÖLÜM

MOĞOLLAR İLE MEVLÂNÂ ARASINDA PERVÂNE	143
---	-----

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MOĞOLLAR KARŞISINDA MEVLÂNÂ VE ÇEVRESİ	153
1. Şems-i Tebrîzî ve Moğollar	155
2. Mevlânâ'nın Moğollara Karşı Tutumu	159
3. Kadim Bir İçtihad ve Mevlânâ	176
4. Mevlânâ'ya Göre Moğollar	186
5. Moğollar ile İyi Olmak Kötü Bir Şey mi?	189

DOKUZUNCU BÖLÜM

MEVLÂNÂ SONRASI DEĞİŞEN DURUM	195
1. Sultan Veled ile Gelen Değişim	197
2. Ulu Arif Çelebi Devrinde Vaziyet	205
3. Moğollarla Son Raks: Abid Çelebî Devrî	207

ONUNCU BÖLÜM

MEVLÂNÂ SONRASI MOĞOLLAR	213
Gâzân Han ile Gelen Değişim	217

SON SÖZ	221
---------------	-----

KAYNAKÇA	225
----------------	-----

ÖN SÖZ

Tarihte irfan çağı olarak anılan XIII. yüzyıl Anadolu'su Türkiye Selçuklularının zirve asrı olduğu gibi, düşünce ve kültür hayatında da yüksek bir seviyenin yaşandığı dönem olmuştur. Selçuklu Türkiye'si sunduğu pek çok imkândan dolayı birçok âlim ve mutasavvıf için bir cazibe merkezine dönüşmüş, dolayısıyla da ilmî sahada büyük bir canlılık yaşanmıştı. Kirmânî, Yunus Emre, İbn Arabî, Sadreddin Konevî gibi ilk akla gelenlerle birlikte devrin önde gelen mütefekkirlerinin çoğunun yolu burada kesişmişti. Bütün bu canlılığa rağmen XIII. yüzyıl aynı zamanda büyük bir yıkım ve istila asrı olarak da tarihteki yerini almaktadır. Cengiz Han etrafında siyasi birliğini tamamlayan Moğollar, bu asırda bütün dünyayı derinden sarsan ama en çok da Müslüman beldeleri tahrip eden istilalarına başlamışlardı. Büyük bir askerî güce dönüşen Moğollar bir anda bütün Avrasya'ya saldırarak dünya tarihinin en büyük kara imparatorluğunun sahibi durumuna geldiler. İslam coğrafyasında büyük bir tahribata yol açan Moğol akınları neticesinde İslam uygarlığı bugüne kadar telafi edilemeyen yaralar almıştı. Bu kargaşa ve korku ortamının Müslüman âlim ve mütefekkirleri de derinden etkilediği bir gerçektir. Moğol istilasının en canlı şahidi ve muzdaribi olan Mevlânâ Celâleddîn Rumî yazıktır ki günümüzde bu istilanın bir parçası, istilacıların adamı şeklinde anılır olmuştur. Konuyla ilgili yedi sene önce yayımladığımız *Moğollar ve Mevlânâ* başlıklı çalışma ile mevzuyla daha çok Moğolların bazı özellikleri üzerinden hareketle bir yaklaşım getirmeye çalışmıştık. Fakat geçen zaman içinde konu üzerine yoğunlaşan çalışmalar neticesinde konuyu yanlış anlaşılacak boyutta eksik bıraktığımız gerçeği ile yüzleştik. Modern zamanlarda Mevlânâ üzerine yapılandırılan bu yaftayı temizleme sorumluluğu noktasından hareketle ve herkesten önce kendi çalışmamızı tashih etme niyeti ile bu mütevazı çalışmayı şekillendirdik. Bu çalışma ile Mevlânâ

GİRİŞ

Bugün ister olumsuz bir anlam yüklensin isterse bir şekilde anlaşıl-maya çalışılsın, Mevlânâ'nın Moğollar ile irtibatı değerlendirilirken hâkim görüş Mevlânâ'nın Moğollara yakın durduğu, bir şekilde iyi ilişkiler oluşturduğu yönündedir. Bu bağlamda, tasavvufi gruplar ile iktidar arasındaki ilişkileri değerlendiren neredeyse ilk çalışma olarak kabul edilebilecek Fuad Köprülü'nün "Anadolu'da İslamiyet" isimli hacimli makalesinde bu konuya imâ yoluyla da olsa değinildiği görülmektedir.¹ Mevlânâ ile Moğollar arasında ciddi manada olumlu ilişkiler bulunduğunu yazan ilk müellif ise Abdülbâkî Gölpınarlı olmuştur. Gölpınarlı, 1953 yılında telif ettiği *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik* adlı eserinde otuz sayfayı bu konuya ayırmış ve herhangi bir yaftalamada bulunmaksızın Mevlânâ ve diğer Mevlevîlerin gerek Selçuklu gerekse Moğol yöneticileri ile kurdukları ilişkileri aktarmıştır.² Keza Gölpınarlı bir diğer eseri olan *Mevlânâ Celâleddin (Hayatı, Eserleri, Felsefesi)*'nin hem giriş kısmında³ kısa bir pasajda hem de metin içinde bir yerde⁴ yine aynı bahse değinmiştir. Aynı şekilde Selçuklu tarihçiliğinin önemli isimlerinden Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* isimli eserinin muhtelif yerlerinde doğrudan olmasa da Mevlânâ'nın Moğol idarecileri ile durumuna ilişkin zikredilen durumu doğrulayacak kısa ve dolaylı malumatta bulunmaktadır.⁵ Konuyu müstakil bir başlık altında tartışmaya açan diğer isim ise İsmet Kayaoglu olmuştur. Kayaoglu'nun "Mevlânâ'nın Moğol

¹ M. Fuad Köprülü, "Anadolu'da İslamiyet", *Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1921, s. 4-5.

² Abdülbâkî Gölpınarlı, "Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik", İstanbul 1953, s. 151-181.

³ Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin -Hayatı ve Eserleri-*, İstanbul 1959, s. 10.

⁴ A. Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin -Hayatı ve Eserleri-*, s. 218-224.

⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010, s. 435, 445, 491, 500-506, 540-550.

BİRİNCİ BÖLÜM
XIII. YÜZYILDA ANADOLU

1. Genel Bakış

Selçuklular, İran ve çevresinde güçlü bir siyasi yapı oluşturmalarının hemen ardından Batı'ya doğru ilerlemişler, bu topraklarda hâkimiyet alanlarını yayma gayreti içinde olmuşlardı. Bunun neticesinde Selçuklular, Anadolu topraklarına kadar dayanmışlardı. Çağrı Bey'in keşif akınları sonrasında Anadolu, Türk askerî gücüyle ciddi manada ilk defa 1048 Pasinler Savaşı ile tanışmıştır. Tuğrul Bey'in askerleri, Erzurum'un Pasinler Ovası'nda Bizans ordusuna ağır darbe indirmişlerdi. Zaten iç karışıklık içinde olan Bizans'ın doğusunda da artık yeni bir rakibi ortaya çıkmıştı: Selçuklular...

Pasinler Savaşı bölgede geniş yankı bulmuş bir savaştı. Çünkü VIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Bizans İmparatoru III. Leon, imparatorluğa bir sıçrama yaşatmıştı.¹ Bizans İmparatorluğu, Leon zamanında Anadolu'da Müslümanlara bırakmak zorunda kaldıkları topraklarını geri alabilmişti. Emevî hanedanının tahttan yeni indirilmiş olması ve Abbasîlerin de Bizans ileri harekâtına mukavemet edecek gücünün bulunmaması III. Leon'un işlerini kolaylaştırmıştı. Kayseri yakınlarına kadar ilerleyen Müslümanlar geri püskürtülmüş, Anadolu'dan atılmışlardı. İşte bu tarihten 1048'e kadar herhangi bir Müslüman güç, Bizans karşısında başarı elde edememişti. Bu bağlamda, Tuğrul Bey'in Anadolu içinde gösterdiği bu başarı İslam dünyasında büyük memnuniyet yaratmış, Selçukluların itibarını daha da arttırmıştı. Ama Anadolu için esas çarpıcı hamle, Tuğrul'un yeğeni Alp Arslan zamanında yaşanmış, 1048'den sonra Türkler yavaş yavaş Anadolu topraklarını zorlamaya başlamışlardı. Bizans, o dönemde yaşadığı iç karışıklıklardan dolayı, Türklerin Anadolu'ya yapmış olduğu akınlara ciddi bir karşılık veremiyordu. Ancak 1068 yılında başa geçen İmparator Diogenes'in ilk işi Türk tehlikesinden kurtulmaktı. Tahta çıktıktan iki ay sonra Franklar, Uzlar, Peçenekler ve Makedonyalılardan oluşan bir orduyla Doğu'ya yönelmesine rağmen Türk akınlara mani olamamıştı. Diogenes, İstanbul'a döndükten

¹ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999, s. 218.

Anadolu tasavvufunun en meşhur ve derin etkiler yaratmış mutasavvıfı kuşkusuz Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'dir. Tasavvuf tarihinde yer alan mutasavvıflar içinde kendisinden en çok söz ettiren sûfî o olmuştur. Tasavvuf düşüncesinde derin izler bırakan Mevlânâ'yı da etkileyen büyük mutasavvıf İbn Arabî'den bile daha fazla bir şöhrete kavuşmuştur. Mevlânâ bu şöhretini, taşıdığı derin aşk duygusuna ve kuşatıcılığına borçlu olsa gerektir. Onun babasından daha büyük bir sûfî olacağını yine devrin büyük sûfilerinden Fereddîn Attar işaret etmişti. Karşılaştıklarında bir başka sûfî Bahaüddîn Veled'i kastederek, "Şu gelen denizi görüyor musun?" diye sorunca Attar ise henüz çocuk yaştaki Celâleddîn'i kastederek, "Esas denizin ardındaki okyanusu görüyor musun?" diye cevap verir.¹

1. Mevlânâ'yı Yetiştiren Belde: Belh

İnsanların düşünce ve kültür yapılarında kuşkusuz yetiştikleri muhitlerin de büyük etkisi vardır. Bir muhitin kültür birikimi, derinliği o muhitte yetişen insanlara doğrudan etki etmekte; o muhitin insanları, muhitin sahip olduğu birikimin temsilcileri durumuna gelmektedirler. Bu çerçeveden bakıldığında Mevlânâ gibi büyük bir mutasavvıfın üzerinde, doğduğu muhitin derin etkileri olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Bu bağlamda Mevlânâ'yı anlamanın yolu onun muhitini tanımaktan geçmektedir.

Eski adı Bahtriş olan² Belh şehri, bugün Afganistan sınırları içinde bulunan oldukça kadim bir şehirdir. Amuderya Nehri'nin güneyinde Doğu ile Batı arasında geçiş noktasını oluşturan şehirler arasında yer almaktadır. Önemli bir ticaret merkezi olan Belh eski devirlerde Horasan Satraplığının da merkezi durumundaydı.³ Sonraları ise To-

¹ Reşat Öngören, "Mevlana Celâleddîn-i Rûmî", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 441.

² Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 410.

³ R Hartman, "Belh", *İA*, C. II, İstanbul 1961, s. 485.

1. Moğollara Bir Bakış

VI. yüzyıla kadar çok net bilgilere sahip olunmayan Moğollar hakkında bu yüzyıldan sonra bilgiler çoğalmaya başlamaktadır. Moğollar hakkında ilk ciddi tarihî kayıt, VII. yüzyılda T'ang sülalesinin resmî tarihi olan Chiu T'ang-shu ve Hsing T'ang-Shu'da "Meng-wu" şeklinde bir kabile adı olarak geçer. VI. yüzyıldan itibaren uzun yıllar, Göktürk ve Uygur hâkimiyetinde yaşayan Moğollar, Türk kültürünün derin etkisi altında kalmışlardır. Bu etki dinî algılarında, günlük yaşamlarında, sosyal düzenlerinde ve devlet geleneklerinde çok net bir biçimde kendini göstermektedir.

X. yüzyıldan sonra Moğollar, yavaş yavaş bozkır dünyasında siyasi bir aktör olarak görünmeye başladı. Moğol asıllı kabileler tarafından Kuzey Çin ve İç Asya'da Cürcen, Kitan ve Karahıtaylılar gibi devletler kurulmuştu. XIII. asra gelindiğinde ise Cengiz Han, dağınık hâlde yaşayan Moğol boylarını bir çatı altında toplayarak güçlü bir Moğol federasyonu oluşturmuştu. Cengiz Han'ın akıllı stratejisi sayesinde Ukrayna'dan Çin'e uzanan Avrasya topraklarında büyük bir imparatorluk kurulmuştu. Bu imparatorluğun kuruluşu, birçok devletin yok olması, Asya'nın köklü şehirlerinden çoğunun harap olması anlamına geliyordu. Moğolların yarattığı bu tahribat bir başka yönüyle de pek çok yeni kapıların açılmasına zemin hazırlamaktaydı. Özellikle kültürel anlamda oldukça olumlu sonuçları da beraberinde getirmişti. Orta ve Ön Asya'da farklı kültürel coğrafyaları bir çatı altında toplayan siyasi bir yapının ortaya çıkması, hem bölgede gücü ve istikrarı sağladığı için bir canlanma sağlamış hem de farklı kültürlerin tek bir siyasi yapının hâkimiyetinde olması bu kültürlerle birbirlerini etkileme imkânı sağladığı için kültürel bir canlanma zemini de hazırlamış oluyordu. Böyle bir yapı, İskender çağından sonra insanlık tarihinden ilk defa yaşanıyordu. Bir istila sonucu da olsa sınırlar kalkmış, siyasi rekabetlere son verilmişti. Moğollar tek belirleyici güç hâline gelmişti.

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde İran'ın Moğollar tarafından kesin bir biçimde hâkimiyet altına alınması ve Harezmsahlı Devleti'nin 1231 yılında ortadan kaldırılmasının ardından, Ön Asya'da siyasi bir boş-

İslamiyet'in VII. yüzyılda Sasanî İmparatorluğu'nu yıkıp İran'da hâkim unsur hâline gelmesiyle birlikte, kadim İran kültürünü temsil eden pagan inançlar da silinmeye başlamıştı. Fakat İran'da İlhanlıların hâkimiyetiyle Müslümanların güçten düşmesi ve medreselerin zayıflamasıyla birlikte eski kültür canlanma göstermiş ve Mecûsilik başta olmak üzere birçok pagan din, eski güçlerini yeniden kazanmıştı.¹ İlhanlı hâkimiyeti ile güçlenen sadece pagan dinler değildi. Hristiyanlık da bu dönemde oldukça büyük bir güç hâline gelmişti. İlhanlıların, Yakın Doğu'ya ani ve sert girişleri ile Sünnî İslam'a dayalı düzenin yıkılması, Sünnî İslam dışındaki tüm unsurların beklentilerini yükseltmişti. Öyle ki Doğu Hristiyanlığı, Hülâgü Han ve eşi Tokuz Hâtun'u kurtarıcı olarak görüyorlardı.² Bu algı sadece Hristiyanlarda oluşmamıştı; Şîî dünya da Moğolları kurtarıcı bir güç olarak görmekteydi.³ İlhanlıların erken dönem siyasetleri de bu beklentileri destekler vaziyetteydi. Hülâgü zamanında, Moğol komutanları arasında Hristiyan olanlar da vardı ve bunlar ele geçirdikleri şehirlere kiliseler inşa ettiriyor, camileri kiliseye çeviriyorlardı. Başlangıçta Moğol yöneticileri, Yakın Doğu'nun hâkim unsuru olan Sünnî İslam anlayışını kendileri açısından güçlü bir muhalif unsur olarak görmüşler ve tasfiye etmek amacıyla İslamiyet'in alternatif söylemlerini ve farklı din ve kültürleri desteklemişlerdi. Fakat bu durum geçici bir politika olmuş ve kısa bir zaman içinde değişime uğramıştı.

İlhanlılar dinî ve mezhebî açıdan oldukça rahat ve hoşgörülü bir tavra sahip olsalar da Yakın Doğu'nun yerli unsurları, birbirlerine karşı hiç de hoşgörülü değillerdi. Moğollardan önce de var olagelen dinî ve mezhebî çekişmeler, İlhanlı hâkimiyeti altında da devam etmişti. İlhanlı yönetim sistemi içinde yükselen, kendine bir faaliyet alanı bulan ve gücü arkasına alan her dinî zümre, diğerlerini ezmek ve tasfiye etmek için var gücüyle uğraşmaktaydılar. Bu durum da İlhanlıların bölgede düzen kuramamasının önemli faktörleri arasındaydı.⁴ Şiîlerin

¹ Zebîhullâh Sefâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, çev. Hasan Almaz, Ankara 2005, s. 33.

² John A. Boyle, "The Il-Khans of Pesia and CHristiyan West", s. 360.

³ Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*, İstanbul 2010, s. 71-72.

⁴ J. P. Petrushevsky, "The Socia-Ekonoimic Condition of Iran Under The Il-Khans",

Mevlânâ Celâleddin Rumi'nin yaşadığı dönem tarihçiler tarafından “îrfan çağı” olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde özellikle Türkiye Selçuklularının sağladığı ikbalin bir sonucu olarak Anadolu coğrafyası âlim ve sufiler için bir cazibe merkezine dönüşmüş devrin önde gelen âlim ve mutasavvıfları âdetâ Anadolu’da toplanmışlardı. Mevlânâ’nın Moğollara bakışı ile birlikte genel zihin dünyasının anlaşılmasında aynı çağda Anadolu’da yaşamış ve kendisi gibi Moğollar ile irtibata maruz kalmış diğer şahsiyetlerin de zikredilmesi, konunun bütünlüğünü sağlamayı kolaylaştıracaktır.

1. Fahreddîn Irakî

İlhanlı dönemi şairlerinin en önemlilerinden olan Fahreddîn Irakî, aslen Hemedânlıdır. Irakî hem kendisi çok güçlü bir şair olduğundan hem de yaşadığı döneme dair aydınlatıcı bilgiler ihtiva ettiğinden ayrı bir öneme sahiptir. Irakî’nin eserleri kendi devrinde yaşayan mistik şairlerin hayatları hakkında bilgi veren bir biyografi mahiyetindeydi.¹ Bu bağlamda İlhanlılar zamanındaki edebiyat dünyasının anlaşılmasında önemli bir referans isim olmuştu. Fakat Irakî bu bilgi aktarımını çok gizemli bir üslup ile gerçekleştirmektedir. Şanının farkında olmayan ve her güzelliği âdetâ sonsuz güzellik aynasının birer yansıması olarak gören bir üslup taşıyan Irakî, bu özelliği ile tipik bir Kâlenderîdir.²

Camî’ye göre Irakî, Hemâdan’da doğmuş ve çocukluğunda Kuran-ı Kerim’i akıcı ve ahenkli bir şekilde okuyacak kadar iyi bir şekilde hıfz etmiştir. Şair on yedi yaşındayken Hemâdan’a gelen bir grup Kalenderî dervişinin etkisine kapılarak onlarla birlikte³ Multan’da Şeyh Bahâuddîn Zekeriya’nın müridi olmuştur. Burada, ilerleyen zamanlarda kırk günlük bir arınma olan çileye girmişti. Bu durum şairi zorlamıştı ve hatta sessiz bir şekilde düşünmek yerine, kendi

¹ Hondmir, *Habibu’s-Siyer*, nşr. W.M. Tahackson, Harvard 1994, c. III s. 126.

² E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, s. 126.

³ E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, s. 126.

Uluğ Aleaddin Keykubâd'ın doğuda alınan tedbirler çerçevesinde gücünü gösterek Harzemşahlılara karşı 1230 yılında kazandığı Yassıçemen Savaşı, Moğollara da dolaylı yoldan gözdağı vermiş ve Moğolların Anadolu'ya yönelmelerini belli bir süre durdurmuştu. Ne var ki Yassıçemen Savaşı ile yıkılan Harzemşahlı devletinde yaşayan Türkmen ahalinin kalabalık zümreler hâlinde Anadolu'ya yönelmeleri Anadolu'da oluşan sosyal hayatı derinden sarsmış ve bir kargaşa ortamına yol açmıştı. Bunun üzerine 1237'de babasını zehirleyerek Selçuklu tahtına çıkmaya muktedir olan Keykubad'ın oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev Moğol istilasını devrinde Selçukluların yaşadığı en büyük takihisizliklerden biriydi. Babası kadar muktedir bir sultan olmayan Keyhüsrev ile birlikte Selçukluların altın çağı da kapanmış oluyordu. Bu noktadan sonra Selçuklular tam bir çözülme dönemine girmişlerdi. Hanedan arasındaki taht kavgaları bürokrasi arasındaki çekememezlikler Selçukluları büyük bir kaosa doğru sürüklemekteydi.¹ Gıyâseddin Keyhüsrev'in başarısız yönetimi vezirlerin fevri uygulamaları zaten uzunca bir süredir yönetime tepkili olan Türkmen zümrelerin tepkisinin daha da artmasını beraberinde getirmişti. Bu gerginlik 1240 yılında Babaîler İsyanı ile kendini göstermiştir.² Dinî özelliğinin daha derininde toplumsal ve siyasi boyutu olan ve özünde bir Türkmen isyanı olarak kabul edilmesi gereken Babaîler İsyanı ile Anadolu'da siyasal ve toplumsal çözülme iyice ayyuka çıkmış oluyordu. Dışarıdan hâlâ büyük ve güçlü bir devlet olarak algılanan Selçukluların yaşadığı bu gelişmeler güçten düşmekte olduklarını net bir biçimde ifşa etmişti. Bunun neticesinde de Moğol Komutanı Baycu Noyan, Anadolu kapılarına dayanmıştı. 1242'de Baycu Noyan kumandasındaki otuz bin kişilik bir Moğol ordusu, Erzurum'a gelerek şehri aldı. Halk kılıçtan geçirildi. Bunun üzerine, Köseadağı'na varan Selçuklu ordusu, Moğolların Erzincan'ın Akşehir beldesine

¹ Selçukluların çözülme süreci ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010.

² Ahmet Yaşar Ocak, "Babaîler Ayaklanmasından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslam Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Bir Bakış", *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2011, s. 69.

Anonim Selçuknâme'nin "Moğollar onun parmağındaki yüzük gibiydi."¹ dediği vezir Muînüddin Süleyman Pervâne, Moğol istilası dönemin önemli şahsiyetleri arasında gelmektedir. Aksarâyî'nin verdiği bilgiye göre köklü bir aileden² gelen Pervâne'nin, akıllı ve çok iyi siyaset bilen bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Babası ise Selçuklu Devleti'nin önemli vezirlerinden olan Mühezzibiddin Ali'dir. Aleâddin Keykubâd döneminde devlete hizmet etmeye başlayan Ali, Gıyaseddin döneminde vezirlik görevine getirildi.³ Selçuklu tarihinin kırılma noktasını oluşturan Köseadağ Savaşı'nda da kritik bir durumda olan Mühezzibiddin Ali, savaş öncesinde sultanı uyarak ordunun mevzisinden ayrılmasının felaket ile sonuçlanacağını ifade etmişti. Fakat genç ve tecrübesiz bir hükümdar olan Sultan II. Gıyaseddin kendi gibi tecrübesiz ve macera peşindeki komutanların sözüne uyarak⁴ hareket etmiş, neticede de büyük bir hezimet yaşanmıştı. Mühezzibiddin Ali, yenilgi yaşayan devletin daha da kötü bir duruma düşmemesi ve milletin zulme maruz kalmaması için Moğolların kudretli valisi Baycu Noyan'ın huzuruna çıkarak antlaşma imzalamıştır.⁵ Mühezzibiddin Ali bu sefere oğlu Pervâne'yi de götürmüştü. Daha küçük yaşta devletin selameti için uğraşan, babasından ince siyaseti ve devlet hassasiyetini öğrenen Pervâne, babasından aldığı bu miras ile ileriki yıllarda devlet görevine getirildi. Oldukça karışık bir devirde Selçuklu devlet mekanizmasında önemli görevler ifâ eden Pervâne bütün mesaisini devlet ve milletin selameti için harcamış olmasına rağmen, kaotik siyasi ortamın gergeflığının kurbanı olmuş ve bu gayretlerinin bedelini hayatı ile ödemiştir. Muînüddin Süleyman Pervâne sadece devrinin karmaşık ortamının mustaribi olmamış, günümüz tarihçiliğinin de gadrine uğramıştır. Özellikle Selçuklu tarihçiliğinin duayen ismi olan Osman Turan, bu kargaşa ortamında yaşanan ilişkileri değerlendirirken, hanedan mensuplarını temize çekme gayretinin

¹ Anonim Selçuknâme, s. 47.

² Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 31.

³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 434.

⁴ İbn Bibî, *El-Evamirü'l-Alaiyye fî'l-Umuri'l-Alaiyye*, s. 499.

⁵ Anonim Selçuknâme, s. 42.

1. Şems-i Tebrîzî ve Moğollar

Mevlânâ hakkındaki ithamlar arasında Şems-i Tebrîzî'nin Moğol ajanı olduğu ve Mevlânâ ile Moğolların arasını Şems'in yaptığı yönündeki iddia da yer almaktadır.¹ Cevlâkî ve Kalenderîlerin yaygın olarak Moğol yanlısı oldukları düşüncesinden hareketle temellenen bu iddia, tarihî gerçeklikle örtüşmekten uzaktır. Kalenderî/Cevlâkî şeyhi olan Halil b. Bedreddin el-Kürdî 643/1245 yılında, birçok müritle birlikte Moğol yönetimini tanımıştır.² Aynı zamanda Moğollar ile sufi guruplar arasında yakınlaşmanın ilk örneği olarak kabul edilen bu gelişme ile Kâlerenderîlerin Moğolların safına geçtiği kabul edilir³ ki bu çok sağlıklı bir analiz olarak görülmemektedir. Geniş bir coğrafyada oldukça yaygın bir tarikat olan Kalenderîliğin mensuplarının aynı anda aynı tavrı geliştirdiğini düşünmek makul bir yaklaşım olarak durmamaktadır. Bu gelişme doğru kabul edilse bile Şems-i Tebrîzî bu tarihten çok evvel memleketinden ayrılmış ve henüz Moğolların gelmediği muhitlere ulaşmıştı. O, bu olaydan bir yıl öncesinde 1244 yılında artık Konya'daydı. Dolayısıyla bu Kürdî'nin münferid olarak Moğol yönetimini tanımmasının, bu olaydan en az yedi-sekiz yıl önce Tebriz'den ayrılmış ve yine olaydan bir yıl önce de Konya'ya gelmiş olan Şems'e etki edebileceğini düşünmek çok makul görünmemektedir. Kaldı ki Kalenderî şeyhi el-Kürdî'nin bu olaydan kısa bir süre sonra da müridleriyle birlikte bir katliama maruz kaldıkları görülmektedir.⁴ Olayın bir diğer boyutu ise şudur: İddia edildiği gibi Şems'in bir Kalenderî şeyhi olduğunu gösteren sarili kaynağa sahip değiliz. Bunun da ötesinde Şems'in, *Makâlât*'ında Kalenderîleri tasvip etmeyip, eleştirdiği de görülmektedir.⁵ Aynı şekilde Eflâkî'nin de aktardığına göre Şems'in, Irak'ta sema ederken kendisine çarpan bir Kalenderî'den rahatsız olduğuna ve biraz öteye gitmesini istemesine rağmen Kalenderî'nin meydanın geniş

¹ Mikail Bayram, *Ahi Evren-Mevlânâ Mücadelesi*, s. 173.

² Hanefî Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şilik*, s. 225.

³ Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'da Dinî Siyaseti*, s. 292-293.

⁴ *İbn Fuvâtî*, s. 155.; Ahmet Yaşar Ocak, *Kalenderîler*, s. 67.

⁵ Şems-i Tebrîzî, *Makâlât*, çev. Osman Nuri Gençosman, İstanbul 2006, s. 205.

1. Sultan Veled ile Gelen Değişim

Mevlânâ'ya nispet edilen ve bir tarikat olarak şekillenen *Mevlevîlik*, bu ismi çok sonraları alacaktı. Erken dönemlerde *Mevlevîlik*, *Celâlik* adıyla anılmaktaydı. Türkiye'de tasavvufun güçlü temsilcilerinden olan Mevlevîliğin temelinde muhakkak ki, Mevlânâ'nın düşünce yapısı yer almaktaydı. Belh gibi yüksek bir kültüre sahip, ticaretten dolayı zengin bir beldede yetişen Mevlânâ, oldukça derin bir seziş ve yüksek kültür seviyesi bulunan bir yol açmıştı.¹ Mevlânâ'nın vefatından sonra Mevlevîliğin ilk temsilcisi Hüsâmeddîn Çelebî olmuştur. Mesnevî'yi de kaleme alan, Mevlânâ'nın bu en yakın müridi, onun vuslatından sonra şekillenen tarikatın başında görülmektedir. Hüsâmeddîn Çelebi döneminde Mevlevîlerin siyasi simalarla pek kayda geçen bir diyalogu görülmemektedir. Bunun temel sebebi, Mevlânâ gibi büyük bir sûfinin yokluğunda tarikatın iç sorunlarına çözüm arama ve onun yokluğunda devam edecek Mevlevîliğin çerçevesinin çizilme aşamasında olmasıdır. Hüsâmeddîn Çelebi on yıl kadar tarikatın şeyhliğini yapmıştı. 1284'te vefatı sonrasında Mevlevîliğin postnişinliğine, tarikata esas kimliğini kazandıracak olan Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled geçmişti.² Mevlânâ'nın oğulları içinde babasına en yakın ve ona en sadık olanı kuşkusuz Sultan Veled idi. Daha babasının sağlığında babasının dost edindiklerini dost bilmiş, onlarla yakın ilişkiler kurmuştu. Şems-î Tebrîzî'ye babasıyla birlikte bağlanmıştı. Bu özellikleri ile babasının yolunu devam ettiren Sultan Veled Mevlevîliği teşekkül ettirmiş oldu. Asaf Halet Çelebî'nin de ifade ettiği gibi "Mevlevîliği Mevlânâ ilhan etmiş, Çelebi Hüsameddin ihyâ etmiş, Sultan Veled kurmuş, Ulu Ârif Çelebi te'kid etmiştir."³

O oldukça proaktif bir yol izleyerek siyasi çevrelerle sıkı ilişkiler kurdu. Selçukluların yıkılış sürecinde hem son Selçuklu sultanlarıyla, hem de İlhanlı emirleri ve hükümdarları sürecinin yeni siyasi

¹ Sezai Küçük, "Mevlevîyye", *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceylan, s. 494.

² Sezai Küçük, "Mevlevîyye", s. 491.

³ Asaf Halet Çelebî, *Mevlânâ ve Mevlevîlik*, İstanbul 1957, s. 14.

SON SÖZ

İlhanlı devri bürokrat ve müelliflerinden Hamdullah Mustevfi, Moğol istilasını anlatmak için, “Dünya, bin yıl hiç zarar görmeden kalsa, yine de Moğol istilasının zararlarını telafi etmek ve vaziyeti eski hâline getirmek mümkün olmayacaktır.”¹ ifadelerini kullanır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen, Yakın Doğu’da oluşan İlhanlı hâkimiyeti, her şeyden önce geniş coğrafyaları tek bir siyasi yapı içinde topladığı için siyasi bir istikrar sağlayabilmişti. Ayrıca Uzak Asya ile Ön Asya arasında köprü olmuş ve Doğu’ya ait kültürel birikimin Yakın Doğu’ya taşınmasını sağlamışlardır. Bunun en canlı örneği, Hint mistisizminden etkilenen tasavvufun bu çağda büyük bir sıçrama göstermesidir. Yine Moğolların gelişi, bozkır kültürünün dirilişi manasına da gelmektedir. Moğollarla birlikte, İslam dünyasında Arap ve özellikle de Fars kültürünün hâkimiyeti sarsılmış, bozkır göçebelerinin canlanan ve tazelenen kültürü baskın hâle gelmiştir.

İlhanlı varlığı, mevcut durumu radikal ölçülerde değiştirmedeği gibi, Yakın Doğu kültürü ve gündelik yaşamı açısından olumlu yönleri de olmuştur. Moğolların İpek Yolu’nun neredeyse tamamına olan hâkimiyetleri İpek Yolu’nun doğusu ile batısı arasında bir bağlantıya dönüşmüş; böylelikle İslam, Uzak Asya’ya Moğollar çağında ulaşırken, Çin ve Hindistan kültür ürünleri de Ön Asya’da kendini göstermiştir.²

İlhanlı döneminin, Yakın Doğu düşünce ve kültür hayatına en önemli katkısı tasavvufi düşüncenin canlanması olmuştur. Tasavvuf, İslam düşünce hayatında daha önceden de var olan bir düşünce sistemiydi. İslam yayılmasını tamamladıktan sonra, hâkimiyet kurduğu coğrafyaların kadim gelenekleri ve mistik eğilimleri yok olmamış, İs-

¹ Hamdullah Müstevfi, *Tarih-i Güzîde*, s. 307.

² Zebihullah Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, C. II, s. 56.